

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет біології, географії та екології
Кафедра географії та екології

МЕТОДИ І ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ РОЗСЕЛЕННЯ
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ГЕОГРАФІЇ

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: здобувач вищої освіти

05-215М групи

Спеціальності 014 Середня освіта (Географія)

Освітньо-професійної програми

«Середня освіта (Географія)»

Івченко Олександр Олександрович

Керівник д. геогр. н., проф. Мальчикова Д.С.

Рецензент к. біол. н., доц. Гасюк О.М.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП	3
Розділ 1 Системи сільського розселення: поняття, фактори формування, закономірності змін	6
1.1 Поняття про систему розселення. Міське і сільське розселення	6
1.2 Розвиток сільського розселення в Україні: регіональні відмінності	11
1.3 Фактори формування і розвитку систем сільського розселення	18
Розділ 2 Передумови формування і особливості системи сільського розселення Херсонської області	23
2.1 Вплив функціональних особливостей територіальних систем сільського розселення на якість життя населення ..	23
2.2 Сільське населення і його розселення в межах Херсонської області	26
Розділ 4 Методичні аспекти і доцільність використання результатів роботи у шкільному курсі географії	32
ВИСНОВКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	41

ВСТУП

В усьому Світі поселення поділяють на 2 основні типи - міські та сільські відповідно до місця в суспільному поділі праці та функціонального призначення. Цей поділ зумовлений відмінностями в характері виробництва та людської діяльності, які мають вирішальний вплив на розмір і розміщення поселень. Основними чинниками розселення, а також його інтенсивності й напрямів є природні, соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил), й демографічні. Разом з тим, якщо розвиток міських поселень пов'язаний з розвитком і розміщенням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспорту, інфраструктури, постіндустріальних видів діяльності, то для розвитку сільських поселень характерні більша віддаленість від місць докладання праці, міцний зв'язок населення з землею та природним середовищем, деконцентрація й територіальна розосередженість сільського населення.

Характеристики сільського розселення населення – густина населення, людність сільських населених пунктів, розмір сілрад і т.д. – динамічні і просторово диференційовані. Так, протягом ХХ ст. на території України відбулись докорінні зміни у розселенні сільського населення. У дореволюційний період у сільській місцевості України проживало 80% населення. Соціальні зміни, індустріалізація, освоєння нових територій, створення великих наукових центрів, важкі умови життя на селі зумовили інтенсивні процеси індустріалізації, тобто розвиток міст. Відповідно, наприкінці ХХ ст. частка міського населення становила 68%, а сільського – лише 32%. Наприклад, в межах Херсонської області частка сільського населення скоротилась на 20% лише за останні півстоліття – від 59,6% у 1959 р. до 39,5% в 2006 р.

Таким чином, суттєва диференціація у ознаках розселення сільського населення як України, так і Херсонської області потребує поглибленого аналізу і посилення уваги до вивчення питань сільського

розселення у шкільному курсі географії. Така постановка питання пояснює актуальність дослідження, вибір теми, об'єкт і предмет даної роботи.

Об'єкт - розселення сільського населення Херсонської області.

Предмет – сучасний стан, динаміка та просторова диференціація сільського розселення і методичні аспекти вивчення цих питань у шкільному курсі географії.

Мета – виявити просторові особливості диференціації сільського розселення в межах Херсонської області.

Предмет, об'єкт, мета дослідження визначили необхідність вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати сутність, закономірності та тенденції розвитку сільського розселення в Україні;
- виявити особливості сільського населення і його розселення в межах Херсонської області;
- охарактеризувати сільськогосподарське виробництво Херсонщини як передумову розселення населення;
- здійснити просторовий аналіз змін чисельності сільського населення Херсонської області;
- визначити методи і підходи вивчення розселення сільського населення у шкільному курсі географії.

Для реалізації цих завдань нами використовувались різноманітні **методи**: загальнонаукові методи дослідження дійсності, що базуються на законах об'єктивного розвитку – аналіз, синтез, узагальнення, системно-структурний підхід тощо; метод вивчення літературних джерел; статистичні методи обробки даних; картографічний метод – вивчення карт землекористування, розселення населення по окремих регіонах області, методи педагогічного дослідження.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали та результати, які містяться в ньому, можуть бути використанні: 1) при

подальшій розробці дидактичних засобів навчання географії; 2) для ознайомлення учнів з особливостями розселення сільського населення Херсонської області; 3) подальшого розвитку теорії і методики навчання географії у середній школі.

Апробація. Основні результати роботи доповідалися на Щорічній регіональній конференції Херсонського відділу Українського географічного товариства (Херсон, 2019 р.). За результатами дослідження опубліковано статтю у збірнику «Магістерські студії».

Структура роботи. Робота складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (45 найменувань). Робота містить 45 сторінок друкованого тексту комп'ютерного набору, 2 рисунки, 4 таблиці.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ, ЗАКОНОМІРНОСТІ ЗМІН

1.1 Поняття про систему розселення. Міське та сільське розселення .

Населення - один з компонентів ландшафту і активний компонент, що надзвичайно сильно і все більшою мірою впливає на довкілля. Головною характеристикою населення виступає його розселення.

Розселення розуміють як процес поширення населення по території, який охоплює просторові переміщення населення та розвиток мережі поселень [35], а також це поняття характеризує картину сучасного розподілу населення на певній території [23]. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. Разом з тим розподіл населення потрібно характеризувати і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статево-вікової структури та зайнятості [34].

Зазначимо, що географія населення як галузь економічної географії, що вивчала територіальні системи населення і населених пунктів, почала формуватись ще у довоєний період. Основоположне значення для становлення і розвитку цієї науки мали праці М.М. Баранського, Р.М. Като, О.А. Константинова, В.В. Покшишевського, М.І. Ляпикова, Ю.Г. Саушкіна. Географія населення вивчає поглиблено демографічні процеси, питання міського і сільського розселення, його типи і форми, розміщення трудових ресурсів і міграційні процеси. У розробці проблеми географії населення в Україні переважали два напрямки: а) дослідження структури і міграції населення (трудові ресурси) областей, економічних районів, окремих міських агломерацій,

міст, адміністративних районів; б) дослідження систем розселення різних типів [39].

Було здійснено функціональну типізацію міст, ієрархічно-структурну типізацію систем розселення (Л. М. Корицький, Ю. І. Пітюренко). Питання територіальної організації життєдіяльності населення успішно розробляються в Інституті географії НАН під керівництвом М. І. Фащевського. Дослідження з географії населення в Інституті географії НАН України набули розвитку в 1970-х роках, коли було створено проблемну групу з цієї тематики (керівник Ю.І. Пітюренко), найбільша увага приділялась таким питанням:

- вивчення територіальної організації населення;
- виявлення взаємозв'язків міст, сіток поселень і сіток розселення різних типів;
- аналіз регіональних проблем формування системи розселення всієї України (Ю. І. Пітюренко, М.В. Григорович, Л.О. Ганечко, М.П. Немченко, П. С. Коваленко).

Продовженням цих робіт були дослідження з проблем взаємопов'язаного розвитку територіальних систем розселення і виробництва. Г.М. Лаппо, характеризуючи сутність опорного каркасу територіальної структури народного господарства країни, розкрив загальні риси взаємозумовленості опорного каркасу та найважливіших центрів систем розселення. Розвиваючи тезис про єдність систем виробництва і розселення, В.К.Бугаєв та М.С.Савченко підкреслюють важливе значення концентрації виробництва, ТПК та економічних (промислових) вузлів у формуванні локальних систем розселення [21].

Проте необхідно акцентувати, що питання єдності, взаємозв'язків та взаємозумовленості виробничих систем та систем розселення в науковому відношенні фундаментально ще не розроблені. В економіко-географічній та соціальній літературі останніх років є публікації (головним чином, статті і тези), в яких вони розглядаються у вигляді

загальної постановки задачі і частково її розробки на прикладі локальних систем без глибокого аналізу та узагальнення фактичного матеріалу.

Базовими поняттями розселення населення виступають функціональний тип поселення та система розселення. Населені пункти різняться між собою за їх статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Система розселення - це сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями та об'єднаних різними видами зв'язків. Усі населені пункти (міські, сільські) України об'єднані в єдину систему розселення, центром якої є Київ [31].

В системі розселення планування, проектування, будівництво повинні охоплювати всі поселення (міські та сільські), які знаходяться на визначеній території. Для цього необхідно подолати застарілі традиції, коли розвитком сільських поселень займаються одні органи, а міських – інші. Концепція взаємопов'язаного міського і сільського розселення повинна отримати реалізацію в надбудівному апараті розселення (в причасних до розселення відомствах, науково-дослідних, проектних інститутах та організаціях, в планових та статистичних органах).

Реалізація ідеї взаємопов'язаного міського та сільського розселення сприяє формуванню підсистем розселення, які ґрунтуються на сільському адміністративному районі, який об'єднує за рахунок адміністративно-виробничих та інших зв'язків всю сукупність розміщених на його території міських та сільських поселень в єдине ціле [7].

Первинні форми сільського розселення, які представлені групами поселень, об'єднаних виробничими зв'язками на базі колишніх колгоспів, виходять за рамки господарчої системи, набувають тенденції до територіально взаємопов'язаного міського та сільського розселення.

Кожний адміністративний район в країні керується містом або селищем міського типу – районним центром. В районі, як правило, існують і інші міські поселення, які виконують або здатні виконувати системоутворюючі функції по відношенні до навколишніх сільських поселень, тобто бути опорним каркасом низових систем розселення [32].

Населені пункти в усіх країнах світу розподіляють на дві категорії: міські та сільські. Однак єдиних, загальних для усіх країн критеріїв визначення міських та сільських населених пунктів немає.

В нашій країні ознаками виділення міських та сільських поселень є: чисельність населеного пункту та функції, що виконує цей населений пункт. В Україні ще з 1956 року була введена наступна класифікація міст за кількістю населення: малі міста – з населенням від 10 до 20 тис., напівсередні – 20-50 тис., середні – 50-100 тис., великі – 100-250 тис., крупні – 250-500 тис., найкрупніші – більше 500 тис., міста-мільонери – більше 1000 тис. чоловік. міст: За адміністративним статусом виділяють три великі групи: обласні, районні центри та інші міста [6].

Розмір населеного пункту і адміністративний статус відбивають його формальне положення в ієрархії системи розселення регіону. Уявлення про організуючу роль населених пунктів, ступінь їх розвитку та інтенсивність впливу на прилеглу територію можна отримати за допомогою функціональної типології. Існування міст різних типів обумовлено необхідністю мати різні ланцюжки народно-господарчого організму, та їх розвиток необхідно розглядати як єдине ціле, де кожний тип представляє собою окрему стадію концентрації функції. Наявність основних функціональних типів міст не виключає багатьох перехідних, а також можливості виділення додаткових типів та підтипів серед індустріальних міст [3,32].

Згідно існуючої класифікації всі міста Херсонської області за виконуваними функціями можна охарактеризувати наступним чином: Херсон – крупний багатофункціональний центр обласної системи

розселення, який виконує адміністративно-політичні, економічні, організуючі та культурні функції; Берислав, Таврійськ – організаційно-господарчий та культурно-побутовий центр районного значення, центр АПК; Гола Пристань, Генічеськ, Цюрупинськ – організаційно-господарчий та культурно-побутовий центр обласного значення, центр АПК, лікувально-оздоровчий центр; Каховка, Нова Каховка – промисловий центр, Скадовськ – промисловий та лікувально-оздоровчий центр [24].

Типологія сільських поселень та їх територіальних груп в науці про розселення досліджена менше, ніж типологія міст.

Досліджуючи типологію поселень в сільській місцевості, слід виходити з того, що кожний адміністративний район має визначену соціально-просторову структуру, функціональними елементами якої є досить різні, але взаємопов'язані типи поселень. В Україні прийнята традиційна класифікація сільських поселень в залежності від людності: малі (до 500 чол.), середні (501-1000 чол.) та крупні поселення (більше 1000 чол.) [31].

Поряд з відмінностями в розмірах істотне значення для характеристики сільських поселень має їх функціональна типологія, яка враховує такі важливі ознаки, як характер виробничої діяльності населення, роль даного населеного пункту в територіальній організації виробництва в системі міжпоселенних зв'язків. Критерієм виявлення функціонального типу поселень є структура самодіяльного населення – співвідношення зайнятих в різних галузях народного господарства [2].

Все розмаїття населених пунктів в сільських адміністративних районах, з яких складається Херсонська область, можна об'єднати в три типи:

- 1) сільськогосподарський тип поселень, населення яких зайняте сільськогосподарською діяльністю;

- 2) несільськогосподарський тип сільських поселень, в яких більша частина населення не пов'язана із сільськогосподарською діяльністю;
- 3) сільські поселення змішаного профілю, населення яких зайняте в різних галузях народного господарства, в тому числі і сільському господарстві, однак останнє не є переважаючим [31].

Виділені типи поселень виконують визначені народногосподарські функції, відрізняються своїми розмірами та мають визначені закономірності розміщення та розвитку, які необхідно враховувати при розв'язанні соціальних та економічних проблем села.

1.3 Розвиток сільського розселення в Україні: регіональні відмінності

Територія України відноситься до ареалів давнього заселення, що мають багату історію створення поселень. Україна - давня землеробська держава, яка хоч і становить усього лише 0,4% загальної площі поверхні суші, проте має третину чорноземів світу, тому відродження її сільського господарства завжди визнавалось основою відродження держави. У сільському господарстві країни зайнятий кожен четвертий працюючий у виробничій сфері.

Сільські поселення України згадувались задовго до нашої ери Геродотом, Страбоном, Птолемеєм. А у 8-9 століттях нашої ери сільська місцевість Київської Русі знала вже не тільки "селища", але й укріплені поселення у сільській місцевості [30].

Сучасна мережа сільських поселень України становить 28 тисяч одиниць, середня людність яких коливається від 5000 осіб до 100 осіб, а щільність поселень виражає особливості природогосподарських зон, в межах яких сформувалась мережа сільських населених пунктів. Очевидно, що за довготривалу історію формування мережа сільських населених пунктів на території України неодноразово перетворювалась.

За 60-80 роки ХХ століття мережа сільських поселень України скоротилась у цілому та по всіх регіонах більш як на 30%.

Важливою об'єктивною причиною скорочення мережі сільських поселень України є процес агропромислової інтеграції у другій половині ХХ століття .

До середини 80-х років чисельність робітників сільськогосподарських підприємств, зайнятих у промислових цехах та інфраструктурних галузях, подвоїлась та досягла 9% від загальної чисельності робітників аграрної сфери . На початку 70-х років масштаби агропромислового будівництва у сільській місцевості України були досить значні, що за 1971-1975 роки планувалося ввести до ладу біля 2 тисяч тваринницьких комплексів, а, крім того, цей процес супроводжувався будівництвом та реконструкцією комбикормових заводів, млинів, консервних заводів, заготівельних пунктів, плодоовочевих зберігальнь, валяльно-повстяних, льнопереробних підприємств.

Одночасно відбувався і розвиток промислових виробництв у сільській місцевості – видобуток каменю та іншого будівельного матеріалу, лісопильних, деревооброблюючих, торфовидобувних та швейних підприємств, цехів художніх та сувенірних виробів, фарфорових заводів, цехів по виробництву деталей для телевізорів “Електрон”, шахт по видобутку вугілля.

Цехи промислових підприємств до кінця 80-х років функціонували у 16 областях. З'явилися і регіональні відмінності у цьому процесі – у Поліссі та Закарпатті, які менше забезпечені орними землями, поєднання сільської і промислової праці йшло більш інтенсивно, а у степових і лісостепових регіонах перевага надавалась збільшенню виробництва й переробки зерна, цукрових буряків, овочів[30].

З 28,8 тисяч сільських поселень України більше 10 тисяч (36%) поєднують сільськогосподарську й промислову діяльність [14].

Агропромислова інтеграція об'єктивно активізує концентрацію сільського населення. Наприклад, формування агропромислового об'єднання бурякоцукрового напрямку потребує скупчення в 1-2 населених пунктах до 5 тисяч осіб, виноградно-виноробного – 2-3 тисячі осіб, олійно-жирового-2 тисячі осіб, картоплінокрохмалевого – 1-2 тисячі осіб.

Наведені технологічні вимоги до переробних підприємств враховувались при складанні різних схем розселення у сільській місцевості. Наприклад, кількість неперспективних сільських поселень України до 90-х років планувалось скоротити (розселити, зняти з адміністративного обліку) до 10-15 тисяч одиниць, тобто зменшити у 2-3 рази порівняно з 1970 роком. Передбачалось створити всього по одному поселенню для потреб сільськогосподарського підприємства на цілий адміністративний район.

На практиці кількість сільських поселень з 42,2 тисячі за переписом 1959 року скоротилась до 31,2 тисячі згідно перепису 1970 року. В УРСР у 1979 році нараховувалось 297 тисяч сільських населених пунктів, в яких проживало 39% усього населення республіки. Внаслідок міграції сільського населення та перетворення деякої частини сільських поселень у міські, кількість сільських жителів республіки зменшилась відносно й абсолютно. В результаті щільність сільського населення за 1959-1980 роки зменшилась з 37,6 до 31 осіб/км² [22].

Зменшення кількості сільського населення, його щільності зумовлює зменшення людності сіл. Людність поселень чинить великий вплив на економічний розвиток адміністративного району, бо з нею тісно пов'язані можливості концентрації виробництва та сфери обслуговування.

Розукрупнення сільських поселень – процес об'єктивний. Людність більшості сіл зменшується перш за все через міграцію населення в міста. Частина сільських поселень переходить з одних (більш розмірних груп)

в інші, менші. Для України характерні середньо- та крупноселенний типи сільського розселення [39].

Типи поселень в сільській місцевості, їх щільність, людність, благоустрій тощо залежать від стану їх головної галузі матеріального виробництва - сільського господарства. Оскільки способи використання земелених угідь, спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва у значному ступені обумовлені зональними(кліматичними і ґрунтовими) та регіональними особливостями, тому й типи сільськогосподарського розселення різняться регіонально і зонально, що виявляється в переважанні мілких, середніх чи великих поселень, у їх щільності, мережі, складі й типах місцевих центрів, співвідношення числа сільськогосподарських й несільськогосподарських поселень [13].

Аналіз змін, що відбуваються в мережі сільських поселень України дозволив виявити об'єктивні тенденції її розвитку [1, 11, 33]:

1. Найбільший вплив на динаміку людності сіл здійснює їх народногосподарський профіль, рівень розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, близькість міста, інтенсивність транспортних зв'язків.
2. Території, розташовані ближче до міста, звичайно характеризуються більш високою інтенсивністю використання землі, більш високою щільністю населення.

Сільське розселення України й після шести реформ (1861, 1905-1908, 1917-1922, 1922-1926, 1930-е, 1960-1970) та після трьох війн –Першої світової, Громадянської й Вітчизняної – зберегло історичні особливості розселення, що відображені у таблиці 1.1 [31].

Були вибрані такі регіони, які найбільш відповідають еволюційним принципам розвитку процесу розселення. Виборка підтвердила, що основний фактор формування сільського розселення - природногосподарський – зберіг своє значення.

Сільське розселення України у різних природногосподарських зонах

Природно-господарські зони	Середня людність сільського населення, осіб	Коливання розмірів сільських поселень за осіб	Переважаючий розмір сільських поселень (більше 50%), осіб	Частка мілких поселень (до 50 осіб), %	Частка малих поселень (200-500 осіб), %	Щільність поселень км²	Середня відстань між поселеннями, км
Полісся	500	30-3000	51-500	20	30	5	4,4
Лісостеп	1600	30-4500	1000-3000	0,3	15	6,5	4
Степ	650	40-4500	500-2500	4,5	27	3,5	5,5
Гірські долини та передгір'я Карпат	1200	40-1200	500-2500 (>60%)	0,6	23	5	4,5
Позадолинна територія	300	10-450	51-200	23	18	7	3,8

Наприклад, на півночі України, у заболочених районах Полісся зберіглась розчленованість сільськогосподарських угідь, а також значна мілкоселенність розселення. Основний масив поселень Полісся сьогодні має середню людність 300-400 осіб.

Південна частина Поліського природно-господарського району, де розташовані меліоровані землі, має сільські поселення з кількістю жителів до 3000 осіб. Середня густота поселень дорівнює 5, але ще у 1970 році, з урахуванням хуторів, складала 8-10 поселень на 100 квадратних кілометрів. Середня відстань між поселеннями скоротилась би у цьому випадку до 3 км.

З усіх регіонів України саме на Поліссі відбулась найбільша трансформація територіальної структури мережі розселення, що пояснюється великим масивом хуторів, що виникли в період Столипінської реформи.

На карті Воєйкова 1909 року (на основі перепису населення 1897 року) середня людність поселень для Полісся складала 270-340 осіб, а для Східної частини (територія Київщини, Чернігівщини, Сумщини) значно більше – 430-470 осіб.

Лісостеп України відноситься до територій найбільш давнього заселення й довготривалого розвитку. Значні за площею та родючі масиви мають 60% поселень з кількістю жителів більше 1000 осіб, а з кількістю жителів більше 2500 осіб – біля 1/5 усіх сільських поселень цієї зони. Тому й середня людність поселень тут значна – 1600 осіб. Таке розселення називається крупноселенним. Саме тут можна спостерігати “сільські агломерації” - злиття крупних сіл, що тягнуться вздовж річок, в яких можна нарахувати до 10 тисяч осіб.

У Центральному та Південному степу середня людність поселень дещо менша – біля 100 осіб, але більше 50% усіх сіл мають більше 500 жителів, тобто відносяться до крупноселенного розселення.

У степовому регіоні можна спостерігати ще одну своєрідну форму сільського розселення – смуги довжиною до 20 км. Вони обумовлені нестачею води у степу, через що села розташовувались однією вулицею вздовж річки або яру з джерелами.

Типові природногосподарські риси зберегло і сільське розселення у горах. Дуже відрізняються розселення передгір'я з долинами від вододільних просторів. Сільські поселення Закарпаття та передгірських районів Карпат мають середню людність 1200 осіб, а найбільш поширений розмір поселень (68%) – 900-1000 осіб. Мало хуторів і малих поселень.

У високогірній частині Карпат рельєф та заселеність території мають провідне значення у формуванні мережі сільських поселень. Тут вже 5% поселень складають хутори з кількістю жителів до 10 осіб, а разом з поселеннями до 50 осіб – 22%. Відсутні поселення з кількістю жителів більше 500 осіб.

Реформи 1960-х років змінили мережу поселень у бік зменшення кількості одиниць мережі. Майже зникли хутори, а безсистемні села вирівнювались, завдяки проведенню водопроводу, електрифікації, мощенню вулиць.

У склад виробничих сил сільського господарства входить земля як основний засіб виробництва з його природною властивістю територіальності. У зв'язку з властивістю територіальності принцип розміщення продуктивних сил, що походить з принципу близькості до джерел сировини, у сільському господарстві трансформувався у принцип близькості до основного засобу виробництва, яким є земля, що реалізується у формі відносно рівномірного розміщення інших елементів продуктивних сил по сільськогосподарській території [31].

Від величини села залежать можливості реалізації переваг концентрованих форм територіальної організації виробництва й сфери обслуговування. Разом із збільшенням середньої людності сіл зріс і вихід валової продукції з 1 га землі. Зі збільшенням густоти мережі сіл зросла й продуктивність сільськогосподарських угідь.

Поряд з рядом факторів і причин змін в системі сільського розселення, існує ще один, який значною мірою впливає на спеціалізацію сільського господарства й на розміри сільських поселень, особливо Півдня України. Це впровадження зрошення. Відомо, що недостатня вологозабезпеченість степової зони є одним з факторів, які стримують розвиток сільського господарства. Впровадження зрошення на півдні України дало змогу зробити сільське господарство більш інтенсивним і певним чином змінило систему сільського розселення. Так, у довіднику 1965 р. йдеться про таке: “У зв'язку з передбачуваними заходами по зрошенню і обводненню сільськогосподарських угідь і розширенню посівних площ трудомістких сільськогосподарських культур виникає потреба в збільшенні чисельності сільського населення в районах зрошуваного землеробства” [7].

1.3 Фактори формування і розвитку систем сільського розселення

Система розселення населення формується внаслідок взаємовідносин та зв'язків, що характерні в цілому для систем “природа-населення-господарство”. Аналіз взаємовпливів між складовими цих систем дозволив встановити такі особливості:

1. Між природним середовищем і населенням існують зустрічні відношення і зв'язки, що мають такий загальний зміст: природа надає населенню “простір життя” з тим чи іншим комплексом природно-географічних умов; населення по відношенню до природи виступає його складовою і разом з тим її найбільш активним компонентом, що створює так зване антропогенне навантаження на природу з одного боку, і визначає певні напрямки і способи використання природи, політику природокористування - з другого.

2. Між природою і господарством відношення і зв'язки такі: природа формує просторовий базис господарської діяльності і виступає “коморою” природних ресурсів, що використовуються у господарстві; господарство впливає на природу і спричиняє інтенсивне техногенне навантаження, що призводить до глибоких змін у природному середовищі.

3. Між населенням і господарством існують такі типи відношень і зв'язків: господарство забезпечує населення засобами існування (продовольство, житло, товари повсякденного й тривалого користування); населення виступає організатором виробництва, забезпечує його робочою силою, визначає способи й масштаби господарської діяльності, формує економічну політику [34].

Отже, можна відзначити значне різноманіття зв'язків та відношень, які виникають в процесі природокористування, виробничої діяльності

суспільства і, безсумнівно, визначають формування систем розселення населення.

Акцентуємо, що загальною рисою сільськогосподарських поселень є прив'язаність їх до оброблюваних ділянок землі. Земля завжди була одним з найбільших багатств людини. Ще у давні часи вона так само годувала людство, як і зараз. В цьому розумінні про землю можна говорити як про територіальний ресурс - базу розвитку суспільства [42].

В залежності від функціонального типу сільського поселення можна відзначити зміни факторів, що зумовлюють його розміщення.

Формування сільськогосподарських поселень залежить від організаційної структури господарства, його спеціалізації, від обсягу землекористування, що в багатьох випадках обумовлюється зональними особливостями виробництва. Так для районів степової зони (Херсонська область) з високим рівнем розораності сільськогосподарських земель, великими масивами ріллі, з переважанням зернового землеробства та концентрацією більш працемістких культур поблизу населених пунктів характерна відносно рідка сітка великих сільських поселень [8].

До несільськогосподарського типу відносяться сільські поселення, діяльність мешканців яких в основному не пов'язана із сільськогосподарським господарством. Несільськогосподарські поселення виконують різні народногосподарські функції і складають різні типологічні групи. Серед них найбільш розповсюджені селища при промислових підприємствах та будівництві. Всі несільськогосподарські поселення відрізняються чітко вираженим функціональним профілем та відповідним йому складом постійного населення [32].

Сільські поселення змішаних форм поєднують риси різних типів, в тому рахунку і сільськогосподарських. Причина їх існування – наявність зручних транспортних зв'язків з містом, як місцем застосування праці. Ці поселення звичайно мають великі розміри, а їх жителі значно збільшують пасажиропотоки між містом та приміською зоною [37].

Поселення виділених типів мають визначені народногосподарські функції та суттєво відрізняються не лише за величиною людності, але й по закономірностям розвитку. Використання цих закономірностей районного планування в якості вихідних даних по розвитку розселення в межах сільських адміністративних районів дозволить більш обґрунтовано вирішувати містобудівні задачі в частині виявлення селищноутворюючої бази розселення, обсягів і розміщення сільського будівництва, розвитку бази будіндустрії, а також охорони та поліпшення навколишнього середовища [38].

Елементи систем розселення (населені пункти) мають подвійну природу [15]: вони є місцем розміщення виробництва і розміщення населення. Територіальна організація виробництва, рівень концентрації та спеціалізації промисловості, розвиток транспорту та інфраструктури безпосередньо впливають на кількість та склад населення, трудові ресурси, на людність поселень і економічну структуру систем розселення. Одночасно система розселення того чи іншого регіону з певним складом населення, його відтворенням, переміщенням, культурно-побутовими традиціями та виробничими навичками впливають на розвиток виробництва. Але основними показниками, що характеризують елементи системи розселення є кількість та склад населення. Розселення, тобто форми розміщення населення в населених пунктах та їх територіальних системах, є одночасно характеристика як населення, так і умов його життя [36].

Тому розселення виступає фактором соціально-територіальної диференціації суспільства. Важливий методологічний принцип дослідження суспільних явищ – їх зумовленість способом виробництва. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальні, політичні і духовні процеси життя взагалі.

В кожному суспільстві діє система факторів, що здійснює домінуючий вплив на соціальні та економічні процеси на селі, в тому

числі на розвиток розселення. Це особливості географічного положення, природних умов і ресурсів, особливості історичного розвитку, науково-технічний прогрес, процеси деконцентрації сільськогосподарського виробництва, розвиток продуктивних сил у сільському господарстві тощо. Економічні закономірності виступають головною силою, яка в різних напрямках прямо або опосередковано діє на розвиток розселення, обумовлює характер, типи і форми населених пунктів.

Усю сукупність факторів, які впливають на формування і розвиток систем сільського розселення можна представити так:

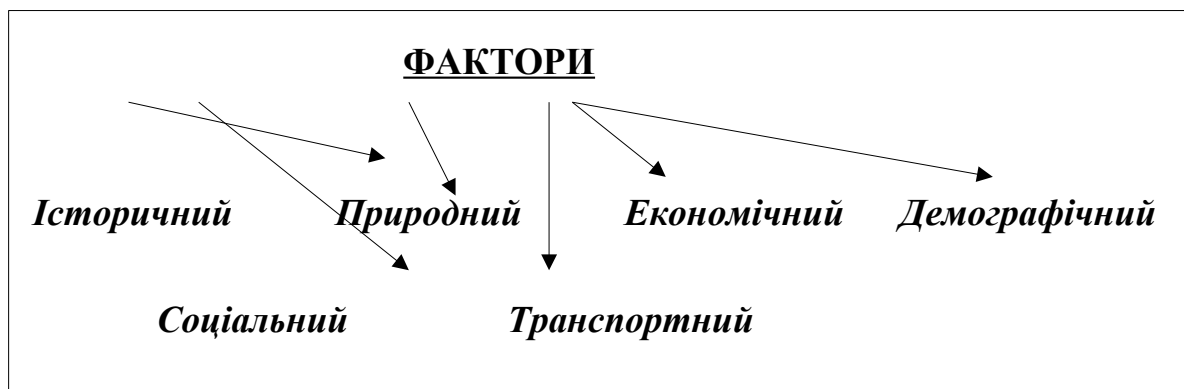

Рис. 1.1 Фактори формування системи сільського розселення населення [31]

З підвищенням технічної озброєності сільського господарства, забезпеченості його елементами виробничої інфраструктури, зокрема мережею доріг з твердим покриттям, у тому числі технологічними, й транспортними засобами, з впровадженням прогресивних технологій вплив фактора “близькості до землі” послаблюється, як і зменшується потреба сільського господарства у трудових ресурсах [24].

Великий вплив на величину сільських населених пунктів має працевісткість окремих галузей сільського господарства. Працевісткість, в свою чергу, залежить від енергоозброєності й фондооснащення сільськогосподарських підприємств, структури сільськогосподарських угідь (співвідношення ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей та

пасовищ) і структури посівних площ (питомої ваги працемістких однорічних культур). Максимальна працемісткість, відповідно й щільність сільського населення, спостерігається у місцевостях, де висока розораність земель поєднується з високою питомою вагою багаторічних насаджень та працемістких однорічних культур у посівах. Тому галузі сільського господарства, що потребують невеликих витрат праці на одиницю площі, сприяють розосередженому розселенню. Працемісткі галузі, навпаки, діють як фактор, що призводить до формування крупноселенного розселення. Таким чином можна казати про певну залежність між спеціалізацією сільського господарства й величиною сільських населених пунктів [2, 16].

Говорячи про ефективність використання трудових ресурсів села, слід мати на увазі їх територіальну локалізацію, яка найповніше виявляється в особливостях розселення. У сільському господарстві більше, ніж у галузях промисловості, пов'язані між собою місце проживання населення і характер виконуваної роботи. Це пояснюється тим, що зайняте в сільському господарстві населення повинно бути до певної міри розподілене на оброблюваній території, а також тим, що диференціація занять населення в сільському господарстві порівняно менша, ніж у промисловості. Ці особливості є, зокрема, причиною меншої рухомості сільського населення порівняно з міським [41].

Сільські населені пункти повинні бути оптимальними як за розмірами (людністю), відстанню до місць праці, станом і забезпеченістю дорожньою мережею, так і за розвитком у них окремих функцій, зокрема забезпеченості населення працею протягом року та культурно-побутовими закладами [38].

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Вплив функціональних особливостей територіальних систем сільського розселення на якість життя населення

В сучасних умовах трансформаційних перетворень українського суспільства і розвитку виробничих сил сільські населені пункти стають дедалі динамічнішими. Розвиток функціональної, морфологічної структури та ієрархії систем сільських поселень зумовлює зміни їх територіальної структури і, відповідно, сільське життєве середовище в цілому. Територіальні системи сільського розселення представляють собою [23] поєднання поселень, що відрізняються виробничими, соціальними, генетичними, морфологічними особливостями та людністю і утворюють структурно-ієрархічну співвідповідність. Основною функцією сільського життєвого середовища визначено [35] забезпечення усього спектру умов життя і праці людей в окремих поселеннях (у вузькому розумінні) та просторової бази відтворення суспільства (у широкому розумінні).

Разом з тим, населені пункти різної підпорядкованості в межах територіальних систем сільського розселення значно різняться між собою за умовами життя сільських мешканців. Оцінюючи умови життя, найчастіше оперують поняттями «спосіб життя», «життєвий цикл», «рівень життя» [41]. На нашу думку, кожне із цих понять відбиває тільки одну сторону життя, причому вони відбивають вже сформовані реалії, тоді як у повсякденному житті людини, у його відношенні до роботи, колі спілкування, місці проживання величезне значення мають оцінні категорії. Реалії зіставляються, по-перше, з тими даностями, які суб'єктивно закладені в людині, по-друге, – з реаліями, властивими іншим поселенням, країні в цілому. Результат зіставлення визначає

відношення до існуючого положення й визначає життєві позиції, плани людини.

Якість життя представляє собою категорію, що вбирає в себе об'єктивні якості проживання в даному населеному пункті: переважний життєвий цикл, здатність і способи задоволення матеріальних і соціальних потреб. Поряд із цим, якість життя включає оцінку типового для даного поселення способу життя і відповідних матеріальних і духовних потреб, що склалися під впливом не тільки умов даного поселення, але й підвищених вимог до них, що формуються під впливом інформованості про умови життя за межами даного населеного пункту. В роботах [6, 18, 38, 43] обґрунтоване положення про те, що для сільської місцевості і сільських населених пунктів характерним є особливий (сільський) спосіб життя, зумовлений специфікою сільського розселення та виробничої діяльності жителів села. Ступінь відповідності реальних і необхідних для повноцінного існування умов життя людини є найважливішими складниками якості життя. Значний вплив на якість життя має психологічна комфортність проживання в даному населеному пункті, що формується під впливом якості й рівня спілкування, можливості формування соціальних спільнот і стійкості поселення.

Фундаментом, на якому складається життєвий цикл жителів того або іншого поселення, є його функціональний вигляд, положення в первинній системі поселень. Мається на увазі не тільки положення в їх ієрархії, але й просторове положення відносно населених пунктів як власної первинної системи розселення, так і відносно поселень - організуючих центрів низових систем розселення. Вплив просторового положення на якість життя багато в чому залежить від транспортної забезпеченості, тобто від можливості подолання просторових розривів між поселеннями різного функціонального вигляду.

Функціональний вигляд поселення визначає така першорядна ознака як наявність, ємність і розмаїтість сфер докладання праці. Від

цього залежить рівень розвитку соціальної інфраструктури, як платної її сфери, так і держбюджетних форм. Функції поселення визначають значною мірою транспортну забезпеченість, отже, можливість компенсувати недоліки в розвитку виробничої й соціальної сфери за рахунок зв'язків між поселеннями. Якість житла в різних регіонах багато в чому залежить від природних передумов, традиції населення. У більшості випадків житловий фонд сільськогосподарських підприємств зосереджений у поселеннях - центральних садибах. Це визначає якість житла, ступінь матеріальних витрат на його утримання, впливає на життєвий уклад населення. Вплив благоустрою житла на рівень зайнятості в особистому господарстві є одним з найбільш очевидних наслідків зміни життя на селі.

Смирнова В.М. [38, с.37] зазначає, що специфічні особливості сільськогосподарського виробництва визначили одну з найбільш несприятливих особливостей демографічної структури сільського населення: істотне перевищення числа чоловіків над числом жінок у віці від 16 до 45-50 років. Це впливає на можливість створення родини. Цей фактор перетворився в один з найважливіших факторів нестабільності й деградації сільського населення. Неможливість створення нормальної родини приводить до поширення різновікових шлюбів, безперспективних з погляду збільшення народжуваності, сприяє це й росту числа холостяків. Крайнім проявом несприятливих наслідків диспропорції статей є поширеність шкідливих звичок, деградація особистості значної частини самотньо проживаючих чоловіків. Відсутності багатьох видів комунальних послуг погіршує умови існування значної частини сільського населення. Статєва диспропорція має яскраво виражений просторовий аспект: віддалення від багатофункціональних центрів, що мають кращі умови для зайнятості жінок, пов'язане з наростанням показників статєвої диспропорції.

Крайнього вираження вони досягають у периферійних поселеннях-селищах.

Соціальна структура населення впливає багато в чому на формування духовних потреб населення, рівень і якість спілкування. Чим вище частка людей, що володіють сучасними духовними запитами, тим якісніше буде неофіційне спілкування, тим сприятливіший психологічний клімат у поселенні. В однофункціональних поселеннях особа, що володіє іншими (порівняно з основною масою населення) духовними запитами й інтересами, перебуває в ізоляції, стані морального дискомфорту. Це є одним з факторів нестабільності кваліфікованих кадрів.

Зауважимо, що різні риси будуть властиві сільським населеним пунктам, де господарський центр відсутній або, навпаки, на території сільської ради утворені два господарства. Зовсім інакше будуть розвиватися селища в зоні впливу міст і районних центрів. У кожному випадку тип населеного пункту і системи розселення визначить особливі просторові структури якості життя, а виявлення закономірностей дозволить розробити ряд заходів, спрямованих на поліпшення якості життя сільського населення, підвищення ефективності його виробничої діяльності, створення умов для повноцінного існування.

2.2 Сільське населення та його розселення в межах Херсонської області

Для обґрунтування регіональної, економічної та соціальної політики певне значення має демографічна характеристика обласного регіону з точки зору вивчення розселення сільського населення, забезпеченості сільського господарства трудовими ресурсами, рівнем трудомісткості сучасної системи землеробства в регіоні тощо. Демографічна характеристика того чи іншого району в останній час має велике значення, оскільки демографічний фактор поряд із соціальним і

національним став основним фактором суспільного розвитку. Без його оцінки та аналізу на всіх рівнях неможливо скласти реальні плани економічного і соціального розвитку країни і кожного з її регіонів. Всіх необхідних відомостей для детального аналізу поставлених питань немає, проте наявні фактичні та статистичні матеріали дають змогу зробити певні зауваження.

Сільське населення Херсонської області складає близько 38,5 %. Це більше ніж в середньому по Україні (35%). Але для території області ця кількість невелика. Сільське розселення розріджене, в цілому щільність сільського населення по території області невисока. Пересічна щільність населення у сільській місцевості близько 17 осіб/км², проте в межах окремих районів вона змінюється від 4,7 до 35,7 осіб/км². Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і Каховського водосховища (20-30 осіб/км²), в степових районах щільність населення лише 10 осіб на 1 км² [29].

У степових районах, де ніколи не було перешкод для землеробства, але при освоєнні земель доводилось зіштовхуватись з труднощами водопостачання, населені пункти тяжіли до долин річок, утворюючи суцільні “ланцюги” селітебних територій. Переважна кількість селян (45- 60 % сільського населення) проживає у великих селах з числом жителів понад 1000 осіб [17].

В системі розселення Херсонської області присутні одне велике місто (м.Херсон), шість напівсередніх (Берислав, Генічеськ, Каховка, Нова Каховка, Скадовськ та Цюрупинськ), два малих (Гола Пристань та Таврійськ). Нараховується 660 сільських населених пунктів, 30 селищ міського типу. Переважна кількість сільських населених пунктів Херсонської області відносяться до сільськогосподарських поселень. Несільськогосподарські поселення в області більше розповсюджені у приміській зоні Херсону та на Азово-Чорноморському узбережжі. До

них відносяться такі населені пункти, як Комишани, селище Геологів, Степанівка, Красне, Лазурне, Хорли та інші [4, 17].

Разом з тим, для системи розселення населення в Херсонській області характерні значні регіональні відмінності у основних показниках розселення (людність, густина поселень), а також динамічність, особливо значні зміни відбулись у розміщенні сільських населених пунктів (табл. 2.1) [4, 30]

Таблиця 2.1

**Адміністративно-територіальний устрій Херсонської області
(1959-2001 рр.) [4]**

Райони	Міст			Селищ міського типу			Сільських населених пунктів			Разом		
	1959	1979	2001	1959	1979	2001	1959	1979	2001	1959	1979	2001
Херсонська область	7	8	9	19	29	30	835	728	660	861	765	699
Херсонська м/рада	1	1	1	-	3	4	12	13	9	13	17	14
Новокаховська м/р	-	1	2	1	1	1	6	8	8	7	10	11
м. Каховка	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1	1
Білозерський	-	-	-	1	1	1	56	58	54	57	59	55
Бериславський	1	1	1	-	1	1	54	47	42	55	49	44
Великоолександрівський	-	-	-	3	4	4	59	56	54	62	60	58
Великопетиський	-	-	-	1	1	1	15	13	12	16	14	13
Верхньорогачицький	-	-	-	-	1	1	23	21	20	23	22	21
Високопільський	-	-	-	1	2	2	40	38	36	41	40	38
Генічеський	1	1	1	1	2	2	106	83	65	108	86	68
Голопристанський	1	1	1	-	-	-	53	51	52	54	52	53
Горностаївський	-	-	-	1	1	1	35	31	28	36	32	29
Іванівський	-	-	-	1	1	1	69	31	27	70	32	28
Каланчацький	-	-	-	1	2	2	25	22	20	26	24	22
Каховський	-	-	-	2	-	-	49	44	44	51	44	44
Нижньосірогоський	-	-	-	-	1	1	27	26	24	27	27	25
Нововоронцовський	-	-	-	1	1	1	21	20	19	22	21	20
Новотроїцький	-	-	-	2	2	2	57	46	42	59	48	44
Скадовський	1	1	1	1	1	1	43	40	37	45	42	39
Цюрупинський	1	1	1	1	2	2	28	29	28	30	32	31
Чаплинський	-	-	-	1	2	2	57	51	39	58	53	41

Аналізуючи дані матеріали, можна відзначити такі особливості:

1. В області з 1959 по 2001 роки відбулося зменшення кількості сільських населених пунктів за рахунок їх укрупнення.
2. Цей процес спостерігається по всіх районах області. Наприклад, у Іванівському районі на 1959 рік сільських населених пунктів було 69, а у 2001 році їх залишилось тільки 27.
3. В період з 1959 по 2001 рр. спостерігається збільшення кількості міст та селищ міського типу по всіх районах зокрема та по області в цілому. Наприклад, на 1959 рік в області налічувалось 7 міст і 19 селищ міського типу, а у 2001 році – 9 та 30 відповідно. Це можна пояснити зростанням рівня урбанізації, індустріалізації та загального соціально-економічного розвитку області.

Як і в цілому по Україні, Херсонська область характеризується негативними трендами демографічних процесів [45]. По-перше, це процес депопуляції або зменшення чисельності населення, який характерний як для сільського, так і для міського населення. Чисельність і частка сільського населення по області зменшується з кожним роком [9,36]. Частка сільського населення Херсонської області зменшилась з 1959 року до 2001 на 13,5 %. Це пояснюється як від'ємним природним приростом сільського населення, так і міграцією сільського населення у міста [4].

Механізація землеробства сприяє зменшенню потреби у робочих руках на одиницю площі, що також веде до скорочення сільського населення та зменшенню людності сіл. Але у останні роки, завдяки зниженню використання агротехнічних засобів та виходу з ладу більшої частини сільськогосподарської техніки, працемісткість основних видів сільськогосподарських культур збільшилась. Разом з тим, рівень забезпеченості трудовими ресурсами області недостатній. Тому найважливіший фактор, який впливає на демографічну ситуацію,

розселення населення та його зайнятість – це соціально- економічне становище в області [13].

Найважливішими показниками демографічної ситуації в регіоні є величини природного приросту населення, яка складається з величин народжуваності та смертності. Зміна цих двох показників впливає на вікову та статеву структури населення, забезпеченість сільського господарства трудовими ресурсами [9].

Природний приріст сільського населення на сьогоднішній час спостерігається зі знаком “мінус”, тобто відбувається природне скорочення сільського населення. Визначальною причиною природного скорочення є падіння народжуваності. Найбільше скорочення народжуваності зафіксовано в Новотроїцькому на – 17,7%, Каланчацькому – на 17,2% та Великолепетиському – 16,5% районах. Цьому сприяє негативна ситуація в статеві-віковій структурі населення, яка проявляється у переважанні чисельності жінок над кількістю чоловіків та у значній частці осіб старшої вікової категорії. Останнє призводить до процесу “старіння” населення, темпи якого зростають.

Як і по всій Україні, в області у статевій структурі сільського населення переважають жінки – 53% від усієї його кількості. У віковій структурі спостерігається старіння населення, тобто відбувається збільшення осіб пенсійного віку. Але показники ці значно менші ніж по всій Україні і становлять 20% (в селах – 22%, а в містах – 19%), по Україні 23% [45].

В господарстві області переважна більшість зайнята у галузях матеріального виробництва, у промисловості – 25%, у невиробничій сфері зайнято менше 25% трудових ресурсів області. В цілому в агропромисловому комплексі області зайнято близько 41% населення, в тому числі в сільському господарстві 34,5%. Загальний рівень забезпеченості трудовими ресурсами недостатній [4].

Регіональні особливості розвитку процесів життєдіяльності населення залежать від багатьох умов - природних, економічних, соціальних, національних. Соціальна та демографічна структура населення, характер його відтворення, рівень зайнятості та види праці, особливості взаємозв'язку з природним середовищем мають чітко визначені просторові форми організації [28]. Отже, необхідним є встановлення взаємозв'язків між змінами територіальної і галузевої структури сільськогосподарського виробництва в регіоні і розселенням населення.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ РОБОТИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

Людина –творець матеріальних і духовних благ суспільства, активний компонент природного середовища, головна ланка, що пов'язує господарство країни з природними умовами і ресурсами. Тому навчальний матеріал з географії включає систему знань про населення, основні демографічні процеси тощо [21, 40]. Оскільки господарська діяльність впливає на розміщення населення, то розгляд цього взаємозв'язку здійснюється через систему знань про зайнятість населення у різних сферах народного господарства, розміщення населення в залежності від виконуваної роботи. Матеріал, що тут вивчається, характеризується великим динамізмом, постійною зміною кількісних показників населення, розвитку господарства [26].

Отже, в сучасних умовах школа має готувати людей, які не лише знають закони суспільства і природи, а й зможуть отримані знання переробляти в своїй свідомості, зуміють виробити власні погляди на життя [19]. Огляд Державного стандарту базової середньої освіти і Навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів з географії дозволяє відмітити, що представлена робота має певний потенціал для використання її матеріалів в різних курсах шкільної географії – починаючи від 6 і до 9 класу [10, 25].

Характер матеріалів дозволяє в залежності від типу уроку (урок вивчення нового матеріалу, комбінований, узагальнюючий, уроки формування вмінь і навичок, нетрадиційні форми навчання) використовувати різні методи навчання: пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, краєзнавчий [20].

Початок формування у дітей наукових знань, а також ознайомлення з населенням рідного краю, його історією та сучасним

починається в 5 класі у курсах «Природознавство» і «Я у Світі». Матеріали роботи стануть у нагоді при вивченні тем “Населення: історія та сучасність” і “Господарська діяльність людини”. Діти знайомляться з кількістю мешканців свого населеного пункту, визначають належність його до певного типу поселень.

У 6 класі при вивченні курсу «Загальна географія» можливе застосування матеріалів роботи під час розглядання розділів «Людство на Землі», «Природа і населення своєї місцевості», де поглиблюються знання учнів про свій населений пункт, господарську діяльність населення з використанням краєзнавчого принципу [23].

Найбільш широкі можливості для використання даних матеріалів представлені у 8 та 9 класах при вивченні курсів «Україна у світі: природа, населення» та «Україна і світове господарство». Так, у 8 класі при вивченні тем «Води суходолу і водні ресурси», «Ґрунти та ґрунтові ресурси» можна поряд із розглядом природних ресурсів України дати оцінку їх придатності для використання у сільському господарстві.

Курс 8 класу має найбільш широкі можливості для використання матеріалів роботи. Зокрема, при вивченні Розділу IV «Населення України та світу», теми 2 «Розселення» розглядаються такі питання [25]: «Густота населення. Територіальні відмінності густоти населення в світі й Україні. Міські і сільські населені пункти. Критерії їх розмежування в Україні та країнах світу. Класифікація міст за кількістю населення та функціями. Міське і сільське населення». Для їх розкриття можна широко використати дані, що представлені в роботі.

Аналогічно, при вивченні Розділу V. «Природа та населення свого адміністративного регіону», доречним стане використання вищезазначених матеріалів при вивченні сільського господарства Херсонщини та у зв'язку з його розвитком систем розселення сільського населення.

Уявлення про можливе використання матеріалів роботи в шкільному курсі дає фрагмент уроку (табл. 3.1), що був розроблений з курсу «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) на тему «Сільське населення. Типи сільських поселень» [3-4, 12, 25, 44].

Таблиця 3.1

**Фрагмент уроку, розроблений з курсу «Україна у світі:
природа, населення» (8 клас) на тему «Сільське населення.
Типи сільських поселень»**

<i>Тема:</i>	<i>Сільське населення. Типи сільських поселень.</i>
<i>Мета:</i>	Ознайомити із системою сільського розселення, дати характеристику типам сільських населених пунктів, показати особливості сільського розселення в Україні, виховувати повагу до мешканців сільських населених пунктів, їхньої нелегкої праці.
Нові поняття	“Що таке сільське поселення”, “Які особливості сільського розселення в Україні”
Тип уроку	Урок вивчення нового матеріалу
Методи і методичні прийоми	Репродуктивний, пояснювальний – ілюстративний; робота з підручником, робота з картами, розповідь, бесіда.
Засоби	Підручник, карта населення, адміністративно-територіального поділу України, Географічний атлас «Херсонська область»
Структура уроку:	1. Організація навчальної діяльності 2. Мотивація пізнавальної діяльності 3. Взаємодія вчителя з учнями з вивчення нового матеріалу, активізація пізнавальної діяльності 4. Закріплення і корекція знань 5. Д/З 6. Підсумок
Розповідь	Хід уроку. Взаємодія вчителя і учнів з вивчення нового матеріалу. «Розселення населення країни значною мірою визначається розвитком і розміщенням господарства. В залежності від зайнятості населення в тій чи іншій сфері господарської діяльності виділяють міські і сільські населені

Робота з підручником	<p>пункти.</p> <p>Сільське поселення – населений пункт, що сформувався в основному на базі сільськогосподарського виробництва і має незначну кількість населення, де переважають невеликі житлові будівлі з присадибними ділянками. Зараз в Україні близько 30 тисяч сільських поселень.</p> <p>Проаналізуйте рисунок у підручнику і з’ясуйте як змінюється кількість сільського населення в Україні.</p> <p>Проаналізуйте додаток 1 підручника і дайте відповіді на питання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Якою є частка сільського населення в Україні 2. У яких областях частка сільського населення значно нижча середньої по Україні 3. Чому в західних областях України частка сільського населення вища, ніж у східних. 												
<p>?</p> <p>?</p> <p>?</p> <p>?</p>	<p>Сільські населені пункти різняться за кількістю мешканців.</p> <p>Групування сільських населених пунктів за величиною</p>												
Запис у зошит	<table border="0"> <thead> <tr> <th>Група</th> <th>Кількість населення, осіб</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Малі</td> <td>до 50</td> </tr> <tr> <td>2. Середні</td> <td>50- 199</td> </tr> <tr> <td>3. Великі</td> <td>200- 499</td> </tr> <tr> <td>4. Крупні</td> <td>500- 1000</td> </tr> <tr> <td>5. Найбільші</td> <td>понад 1000</td> </tr> </tbody> </table>	Група	Кількість населення, осіб	1. Малі	до 50	2. Середні	50- 199	3. Великі	200- 499	4. Крупні	500- 1000	5. Найбільші	понад 1000
Група	Кількість населення, осіб												
1. Малі	до 50												
2. Середні	50- 199												
3. Великі	200- 499												
4. Крупні	500- 1000												
5. Найбільші	понад 1000												
Робота з підручником	<p>Проаналізуйте рисунок підручника «Густота сільського населення». Як природні умови впливають на розміщення сільських населених пунктів?</p> <p>4. Закріплення і корекція знань.</p> <p>Складіть порівняльну характеристику двох областей України у вигляді таблиці:</p>												
Робота з картами і підручником	<table border="0"> <tr> <td>Ознака</td> <td>Луганська обл.</td> <td>Закарпатська обл.</td> </tr> <tr> <td>1 Площа</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>2 Кількість нас.</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>3 Кількість сільських</td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	Ознака	Луганська обл.	Закарпатська обл.	1 Площа			2 Кількість нас.			3 Кількість сільських		
Ознака	Луганська обл.	Закарпатська обл.											
1 Площа													
2 Кількість нас.													
3 Кількість сільських													

	мешканців 4 Рівень урбанізації 5 Приріст нас. 6 Кількість сільських нас. Пунктів 7 Густота нас. 8 Густота сільського нас.
Бесіда	5. Д/З Підготуйте коротке есе на тему: «Чим спричинене скорочення кількості сільського населення?»
?	6. Підсумок уроку. Які типи сільських населених пунктів поширені в Україні?
?	Які сільські населені пункти поширені в нашій області?

Використані матеріали роботи були і під час підготовки контрольних завдань різних рівнів для перевірки знань учнів з теми: “Сільське населення. Типи сільських поселень” (Таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Рівнева система контрольних завдань з теми: “Сільське населення. Типи сільських населених пунктів”

Варіант	Рівень	Запитання
1	1	За якими показниками серед населених пунктів виділяють міста і смт?
	2	Що таке система розселення?
	3	Доведіть, що природне середовище України сприятливе для розвитку сільського господарства.
2	1	Що таке функція населеного пункту?
	2	Як розвиток економіки впливає на розміщення населення і навпаки?
	3	Покажіть вплив історичних передумов на

		сільське розселення в Україні.
3	1 2 3	На які види поділяються населені пункти ? Як впливало природне середовище на розміщення населення в історичному минулому ? Чому у Прикарпатті найбільша густота сільського населення серед усіх регіонів України ?
4	1 2 3	На які групи за кількістю населення поділяються міста ? Які поселення і чому – міста чи села- виникли на земній кулі раніше ? Покажіть вплив природних умов на людність і особливості розміщення сільських поселень.
5	1 2 3	Які сільські поселення вважаються хуторами ? В яких областях України в селах проживає більше 50 % всього населення ? Які причини такого явища? Як впливає зростання продуктивності праці в сільському господарстві на кількість зайнятих у ньому ?
6	1 2 3	В якій природній зоні України і чому найвища густота сільського населення? Чому в 90-х роках міграція населення із села в місто майже припинилась? Доведіть, що трудові навички населення впливають на розвиток і розміщення галузей народного господарства.

* Примітка:

1 –низький рівень складності

2- середній рівень складності

3- високий рівень складності

ВИСНОВКИ

Розселення як просторова форма організації суспільства є наслідком природних і суспільно-географічних умов, що зумовлюють розподіл населення по території, його концентрацію у вигляді поселень і їх просторову організацію.

Дослідження сучасного стану, динаміки та просторової диференціації сільського розселення і аналіз методичних аспектів вивчення цих питань у шкільному курсі географії дозволяє зробити такі висновки:

1. Регіональні особливості розвитку процесів життєдіяльності населення залежать від багатьох умов - природних, економічних, соціальних, національних, а також від особливостей територіальної спільноти людей, яка в процесі свого функціонування утворює певний суспільний соціум.

2. Формування сільськогосподарських поселень регіону зумовлено організаційною структурою господарства, його спеціалізацією, обсягами землекористування та відмінностями в умовах землеробства. Населення, типи поселень в сільській місцевості, їх щільність, людність, благоустрій тощо залежать від стану головної галузі матеріального виробництва - сільського господарства. Сільське розселення України і після шести реформ (1861, 1905-1908, 1917-1922, 1922-1926, 1930-е, 1960-1970) та після трьох війн – Першої Світової, Громадянської й Другої Світової – зберегло історичні особливості розселення. Аналіз змін, що відбуваються в мережі сільських поселень України дозволив виявити 2 об'єктивні тенденції її розвитку:

- Найбільший вплив на динаміку людності сіл здійснює їх народногосподарський профіль, рівень розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, близькість міста, інтенсивність транспортних зв'язків.

- Території, розташовані ближче до міста, звичайно характеризуються більш високою інтенсивністю використання землі, більш високою щільністю населення.

3. В процесі історичного розвитку поселенська мережа багаторазово видозмінюється, оскільки для формування систем сільського розселення завжди було характерне пристосування до змін природи, господарства, історичних та політичних процесів тощо. Системи сільського розселення можна розглядати як матеріальний прояв адаптації людської спільноти до умов життєдіяльності – і соціально-економічних, і природних. Наявна картина сільського розселення населення (перш за все густота населення, людність населених пунктів) та їх динаміка є своєрідним «дзеркалом» якості життя в тих чи інших населених пунктах. Безумовно, тому характеристики розселення населення, геодемографічні показники є основою під час розробки національних, регіональних програм соціально-економічного розвитку тощо.

4. В сучасних умовах школа має готувати людей, які не лише знають закони суспільства і природи, а й зможуть отримані знання переробляти в своїй свідомості, зуміють виробити власні погляди на життя. Огляд Державного стандарту базової середньої освіти і Навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів з географії дозволяє відмітити, що представлена робота має певний потенціал для використання її матеріалів в різних курсах шкільної географії – починаючи від 6 і до 9 класу. Але найбільш широкі можливості для використання даних матеріалів представлені у 8 та 9 класах при вивченні курсів «Україна у світі: природа, населення» та «Україна і світове господарство». Так, у 8 класі при вивченні тем «Води суходолу і водні ресурси», «Ґрунти та ґрунтові ресурси» можна поряд із розглядом природних ресурсів України дати оцінку їх придатності для використання у сільському господарстві. При вивченні Розділу IV

«Населення України та світу», теми 2 «Розселення» розглядаються такі питання [25]: «Густота населення. Територіальні відмінності густоти населення в світі й Україні. Міські і сільські населені пункти. Критерії їх розмежування в Україні та країнах світу. Класифікація міст за кількістю населення та функціями. Міське і сільське населення». Для їх розкриття можна широко використати дані, що представлені в роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія [Текст] / Наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», 2016. – 264 с.
2. Алексеев А. И. География сельской местности. – М.: Знание, 1989-47с.
3. Географічна енциклопедія України. В 3-х томах. / Редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989 – 1993. Т.3: П-Я – 1993. – 480 с.
4. Географія Херсонщини: Навч. посібник / [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. 221 с.
5. Грищевич В. Центрографія України: історія і перспективи // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. - Випуск 2 (8). - С.115-119
6. Гукалова І.В. Вступ до фаху: географія і суспільство. Навч. посіб. / І.В. Гукалова, Д.С. Мальчикова. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 268 с.
7. Гукалова І.В. Іригація степових регіонів України: географічні особливості коадаптації природи і суспільства (на прикладі Херсонської області) / І.В. Гукалова, Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича: Географія: зб. наук. пр. / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: 2015. – Вип. 762-763. – С.15-23.
8. Гусейн-Заде С.М. Модели размещения населения и населенных пунктов.- М.: Изд-во МГУ, 1988. - 92 с.

9. Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Д.И.Валентей (гл. ред.) и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1985.
10. Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р № № 898.
11. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. -392 с.
12. Довгань Г. Д. Географія: підручник для 8 кл. загальноосвітніх навч. закладів / Г.Д. Довгань, О.Г. Садник. – Х.: «Ранок», 2016. – 272 с.
13. Дорошенко В.И. Агропромышленная интеграция и формирование локальных систем сельского расселения // Экономическая география. Выпуск 40.- К.:Высш. Шк., 1988.-С.51-54
14. Загородній В. В. Регіональні відміни рівня соціального розвитку українського села / В. В. Загородній, В. Л. Танцюра // Географія і сучасність : зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К. : Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2000. – Вип. 3 – С. 269-282.
15. Исаченко А.Г Экологический потенциал ландшафта, расселение, хозяйственная освоенность территории // География в школе. - 2001.-№ 3. - С.3-11
16. Івченко О. О. Регіональні особливості формування системи сільського розселення в Херсонській області // Магістерські студії. Альманах. Випуск. XX (2). – Херсон: Видавництво ХДУ, 2020.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область /Касьяненко О.Є. та ін. – Харків: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 687с.
18. Керівні Принципи Збалансованого Просторового Розвитку Європейського Континенту [Електронний ресурс] / Матер. 12-ї

- сесії Європейської Конференції Міністрів, відповідальних за регіональне планування (7-8 вересня 2000 року, Ганновер). – Режим доступу до документу: <http://www.aokornus.at.ua/BOOKS/sustainable.pdf>.
19. Кобернік С.Г. Оновлення навчальних програм як необхідна умова розвитку географічної освіти в основній школі / С.Г. Кобернік // Географія та економіка в сучасній школі. – 2012. – № 7-8. – С. 48–52.
20. Кобернік С.Г. та ін. Методика викладання географії в школі : Навч.- метод. посібник.-К.: Стафед-2, 2000.- 320 с.
21. Концепція географічної освіти в основній школі. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки; [за заг. ред. авт.: О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, .]. - К. : Педагогічна думка, 2014. - 30 с.
22. Лабабиди Р. Расселение сельского населения Южного экономико-географического района: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. 11.00.02. / Киевский государственный университет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1991. - 22 с.
23. Мальчикова Д.С. Розселення сільського населення як елемент територіальної диференціації сільської місцевості / Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. пр. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – С. 161-167.
24. Мальчикова Д.С. Суспільно-географічний аналіз функцій сільської місцевості / Д.С. Мальчикова // Часопис соціально-економічної географії – 2009. – Вип. 6 (1). – С. 49-54.
25. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів з географії за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

26. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання) [Текст] / Т. Г. Назаренко. – Х.: ВГ «Основа», 2016. – 112 с.
27. Національний атлас України / під ред. акад. Л. Г. Руденка. – К.: ГНПП Картографія, 2008. – 440 с.
28. Немець К.А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / Навчально-методичний посібник // К.А. Немець, Л.М. Немець. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 172 с.
29. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины (краткий справочник). – Херсон, 1993.
30. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Зміни деяких показників розселення населення в межах Херсонської області // Регіон-2006: стратегія оптимального розвитку: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Харків: РВВ Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2006. – С.319-322
31. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
32. Питюренко Е.И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства. - К.: Наук. Думка, 1983. - 193 с
33. Пістун М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку / М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2009. – 200 с.
34. Расселение: вопросы теории и развития (на примере УССР) / Г.С.Фтомов, А.И. Кочерга, П.С. Коваленко. - К.: Наук. думка, 1985. - 262 с.

35. Розселення населення в Україні: проблеми та перспективи / [Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатько О. Т., Танцюра В. Л.]. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
36. Ситникова В.Д. Специфика изучения образа жизни сельского населения // Социологические методы изучения образа жизни. – М.: ИСИ АН СССР, 1985. – С. 78 – 86
37. Скаршевская Е.А. Сельское расселение Украины // География в школе. – 2002.- № 2. – С.28-33
38. Смирнова В.М. Пространственные аспекты качества жизни в первичных системах расселения / Расселение населения. Сб. науч. трудов. – Горький: ГГПИ им. Горького, 1989. – С. 33-39
39. Социально-экономические проблемы развития села. Расселенческий аспект / Отв. ред. Г.С. Фтомов. – К.: Наук. Думка, 1988. – 322 с.
40. Серебряй В. Про зміст географічної освіти / В. Серебряй // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 11. – С. 2.
41. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
42. Топчієв О. Г. Методологічні засади географії: підручник / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко, В. В. Яворська. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 366 с.
43. Топчієв О.Г. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.
44. Херсонська область. Географічний атлас. Серія «Моя мала Батьківщина». К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2005. 20 с.
45. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні [монографія] Вікторія Володимирівна Яворська. – Кам'янець-Подільській: Аксіома, 2013. – 384 с.